SAMVAD E-JOURNAL
ISSN (Online) :2583-8334
(International Peer-Reviewed Refereed Journal)
Volume 3, Issue-3, April-May-June : 2025
Published by Rangmati Publication https://www.rangmatipublication.com/

આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ પરત્વે મકરંદ મહેતાની ઈતિહાસ દ્રષ્ટિ

ડૉ. મહેશકુમાર વી. ચૌધરી

સારાંશ (Abstract) :

સ્વર્ગસ્થ ઈતિહાસકાર ડૉ. મકરંદ મહેતાનું ભારત તેમજ ગુજરાતના આર્થિક ઈતિહાસમાં અનોખું યોગદાન રહ્યું છે. તેમનો જન્મ અમદાવાદમાં થયેલ પરંતુ તેમનું બાળપણ વડોદરામાં વીતેલું. વધુમાં ગણિત જેવા વિષયમાં નબળા હોવાનું સ્વીકારતા તેઓ પોતે ઈતિહાસ તેમજ સાહિત્યમાં સવિશેષ રુચિ દાખવતા. આમ અહી આવા સંજોગોમાં વડોદરા તેમજ આર્થિક ઈતિહાસમાં રુચિના કારણે તેમનો મહારાજા સયાજીરાવના આર્થિક પ્રદાન પર પણ વિશેષ ઝોક રહ્યો હતો. દાદાભાઈ નવરોજીના મતે, "આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ એક વૈશ્વિક પ્રક્રિયા છે અને તે રાષ્ટ્રનાં વિકાસની આધારશીલા છે." મકરંદ મહેતા આર્થિક રાષ્ટ્રવાદની સંકલ્પના આ મુજબ આપે છે : "અર્થતંત્ર મજૂરી અને મૂડીની સંરચના માટે બહારનાં દેશોની દખલગીરી અટકાવવી અને જરૂરી નિયંત્રણો મૂકવા – પછી ભલે તેને બહારથી આયાત થતા માલ ઉપર જકાત નાંખવી પડે કે અન્ય નિયમનો કે અંકુશ લાદવા પડે." પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ પરત્વે ઈતિહાસકાર મકરંદ મહેતાના વિચારોની છણાવટ પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words) : આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ, આયાત, નિકાસ, સબલ્ટર્ન

મકરંદ મહેતા જણાવે છે તેમ, સયાજીરાવનો આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ જનતાના કલ્યાણ માટેની તેમની ચિંતા સાથે ખૂબ જ જોડાયેલો હતો. બાળપણમાં તેઓ જમીન ખેડતા હતા અને દલિતો સાથે ભળી ગયા હતા. મહારાજા પાસે એક સરમુખત્યારનું બળ હતું પણ એક લોકશાહીનું મન હતું. તેઓ ફક્ત ભૂતપૂર્વ બરોડા રાજ્યના શાસક નહોતા. તેઓ તેમના સમયના પ્રભાવશાળી રાષ્ટ્રીય નેતા હતા. તેઓ સંકુચિત માનસિકતા ધરાવતા સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદી નહોતા. તેમણે અસ્પૃશ્યોની શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવા માટે મુસ્લિમ અને પારસી શિક્ષકોની નિમણૂક કરી હતી. મહારાજાના દરબારમાં પ્રોફેસર મૌલા બક્ષ અને ઉસ્તાદ ફૈયાઝ ખાન જેવા બહુમુખી સંગીતકારો હતા. જ્યારે બી. આર. આંબેડકરને કોઈ જાણતું ન હતું ત્યારે મહારાજાએ તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે યુ.કે. અને યુ.એસ.એ. મોકલ્યા હતા. સયાજીરાવ ભારતના સૌથી ધર્મનિરપેક્ષ માનવતાવાદી, પરોપકારી શાસક, વિચારક, સંસ્થા-નિર્માતા, સુધારક અને શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા. તેમના સમકાલીન દાદાભાઈ નવરોજી, રોમેશચંદ્ર દત્ત, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે અને ધોંડો કેશવ કર્વેની જેમ, તેમનો વિશ્વ દ્રષ્ટિકોણ તર્ક, પૂછપરછની ભાવના, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને સામાજિક ન્યાય પર આધારિત હતો. તેમના ભાષણોમાં તેઓ ઘણીવાર રેને ડેકાર્ટે, સર આઇઝેક ન્યૂટન, જોન લોક, હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને ઉપયોગીતાવાદીઓ જર્મી બેન્થમ, જેમ્સ મિલ અને જોન સ્ટુઅર્ટ મિલનો ઉલ્લેખ કરતા હતા. તેઓ માનતા હતા કે જે નૈતિક રીતે ખોટું છે તે ક્યારેય રાજકીય, ધાર્મિક અને આર્થિક રીતે સાચું ન હોઈ શકે! સયાજીરાવના આર્થિક રાષ્ટ્રવાદના વિચારો સાર્વત્રિક નૈતિક મૂલ્યોથી પ્રભાવિત હતા.

સયાજીરાવ દૂરંદેશી હતા. તેમણે ૧૯૨૬માં બરોડા યુનિવર્સિટી કમિશનની સ્થાપના કરી હતી. સ્વતંત્ર ભારતનું તેમનું વિઝન ટુકડાઓમાં સમજી શકાતું નથી. તેમના આર્થિક સિદ્ધાંતો તેમની સામાજિક અને શૈક્ષણિક નીતિઓમાં, ખાસ કરીને સબલ્ટર્નના સંદર્ભમાં, મૂળમાં હતા. "આર્થિક વિકાસને સંપત્તિના વિતરણ સાથે કેવી રીતે જોડવો?" - તેમણે પૂછ્યું. સ્વતંત્ર ભારતમાં જનતા - આદિવાસી, ખેડૂતો, દલિતો, મહિલાઓ અને ઔદ્યોગિક કામદારો - ની ભૂમિકા મહારાજા કરતાં વધુ સારી રીતે કોઈ ભારતીય સમજી શક્યું નહીં. તેમનું રાજગાદી પર

આવવું એ એક અકસ્માતનો વિજય હતો. સયાજીરાવ પોતે એક ખેડૂત પરિવારના હતા અને તેઓ નાના ખેડૂતો, ખેતમજૂરો અને આદિવાસીઓ સહિત ખેડૂતો સાથે પોતાને ઓળખવાનું ક્યારેય ભૂલતા નહોતા. બાળપણમાં તેમણે મહારાષ્ટ્રના નાસિક જિલ્લાના તેમના કાવલેન ગામમાં જમીન ખેડી અને પશુઓ ચરાવ્યા. ૧૮૭૫ માં સિંહાસન પર બેસતા પહેલા તેઓ કુણબી, મહાર અને મરાઠા છોકરાઓ સાથે રમ્યા હતા. તે એટલું જ મહત્વપૂર્ણ છે કે તેમના પિતા કાશીરાવ ગાયકવાડ (૧૮૩૨-૧૮૭૭) અને તેમના કાકાઓ જ્યોતિરાવ ફૂલે (૧૮૨૭-૧૮૯૦)ના બહુજનસમાજ ચળવળના સંપર્કમાં આવ્યા હતા, જે જાતિ- વંશવેલો સામે સાંસ્કૃતિક બળવો હતો. સયાજીરાવના બાળપણના અનુભવો તેમના ગરીબ વર્ગ પ્રત્યેના વલણને વિશાળ માનસિક અને ભાવનાત્મક પરિમાણો પ્રદાન કરે છે. તેમણે આધુનિક બેંકિંગ, ઔદ્યોગિક અને કૃષિ સાહસોની શરૂઆત કરી હતી, પરંતુ તેમણે દલિતો, આદિવાસી, ખેડૂતો, મહિલાઓ અને અન્ય હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓના કલ્યાણ માટે પણ રાજ્ય શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમણે તેમને રાષ્ટ્ર નિર્માણ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ઉપરોક્ત બાબત સાચા અર્થમાં એક આદર્શ શાસકનાં ઓળખ લક્ષણો પ્રસ્થાપિત કરે છે.

હવે આ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે સયાજીરાવે મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ યોજના ઘડી અને ૧૮૯૩માં એક પ્રયોગ તરીકે સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી તાલુકાની પસંદગી કરી. અમેરલી પ્રયોગની સફળતાને કારણે મહારાજાએ ૧૯૦૬માં તેને બરોડા રાજ્યમાં લાગુ કર્યો. ૧૯૦૯માં મુંબઈના એક અખબાર, ઇન્દુપ્રકાશે આ મુજબ અવલોકન કર્યું :

"બરોડા રાજ્યમાં દલિત વર્ગોનું શિક્ષણ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના વ્યક્તિગત પરિશ્રમનું પરિણામ છે. તેઓ તેમને શિક્ષક, વણકર, મિસ્ત્રી, સુથાર અને કારકુન તરીકે રોજગારી આપી રહ્યા છે."

ઉપરોક્ત બાબતે મકરંદ મહેતા પોતાનો મત વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે, “મુદ્દો એ છે કે સયાજીરાવનો આર્થિક દેશભક્તિનો સિદ્ધાંત વિકાસ અને રોજગાર સર્જનના તેમના આદર્શો પર આધારિત હતો. તે સર્વસમાવેશક હતો. તે જાતિ, સમુદાય અને લિંગ રેખાને પાર કરતો હતો.”

સયાજીરાવ, દાદાભાઈ નવરોજી (૧૮૨૫-૧૯૧૭), રોમેશચંદ્ર દત્ત (૧૮૪૨-૧૯૦૯) અને મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૧૮૪૨-૧૯૦૧) જેવા રાષ્ટ્રવાદી આર્થિક વિચારકોના સંપર્કમાં હતા. ૧૯૦૨ થી નવેમ્બર, ૧૯૦૯માં તેમના મૃત્યુ સુધી દત્ત તેમના દિવાન હતા. ભારત અને વિદેશમાં સયાજીરાવના ભાષણો દર્શાવે છે કે તેમણે તેમની કૃતિઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઉદાહરણ તરીકે, ડિસેમ્બર, ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં યોજાયેલી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે મહારાજાને ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરવા આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે તેમણે દાદાભાઈ નવરોજીના મુખ્ય પુસ્તક "પોવર્ટી એન્ડ અનબ્રિટિશ રૂલ ઇન ઇન્ડિયા" અને રોમેશ ચંદ્ર દત્તના પુસ્તક "ઇકોનોમિક હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા અંડર ધ અર્લી બ્રિટિશ રૂલ" ને ટાંકતા કહ્યું કે, શોષણકારી આર્થિક નીતિઓએ ભારતીય હસ્તકલા ઉદ્યોગ અને કૃષિને કેવી રીતે બરબાદ કરી દીધું, બ્રિટિશ શાસનના પરિણામે કેવી રીતે બિનઔદ્યોગિકીકરણ, જમીનનું વિભાજન અને દુષ્કાળની શ્રેણી થઈ. સયાજીરાવના ભાષણો બ્રિટિશ વસાહતી વ્યવસ્થાની ટીકા કરે છે. જેના પરિણામે ભારતમાંથી બ્રિટનમાં સંપત્તિનો પ્રવાહ વહેતો થયો. તેમણે ભારતીયોને પરંપરાગત ઉદ્યોગમાં નવીનતા લાવવા અને પશ્ચિમી ટેકનોલોજીની મદદથી આધુનિક ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા. તેમણે કહ્યું કે આ માટે દેશભક્તિની ભાવનાની જરૂર છે, પરંતુ ઉમેર્યું કે દેશભક્તિના નામે માત્ર ભાવનાત્મક અપીલ કામ કરશે નહીં; બજારના કાયદા ઉદ્દેશ્યપૂર્વક કાર્ય કરે છે. ભારતીયોએ સાબુ, મીણબત્તી, શાહી, કાગળ, વાસણો, ખાંડ, ચામડાની ચીજવસ્તુઓ અને આવા ગ્રાહક ઉત્પાદનો જેવા આયાતી માલ સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે નવી કુશળતા વિકસાવવી પડશે. સયાજીરાવે પોતાનું ઉદાહરણ આપ્યું કે કેવી રીતે તેમણે ૧૮૮૫માં વડોદરામાં કપાસ વણાટ અને સ્પિનિંગ મિલની સ્થાપના રાજ્ય સાહસ તરીકે કરી હતી અને તેને યોગ્ય સમયે ખાનગી સાહસને સોંપવાનો ઘોષિત ઇરાદો હતો. આ પછી ૧૮૯૦માં એક ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (કલા ભવન) ની સ્થાપના. તેની સાથે એક કાચની ફેક્ટરી, એક ઈંટની ફેક્ટરી અને કેટલીક મદ્યપાન નિર્માણની ફેક્ટરીઓ પણ હતી. બ્રિટિશ ભારત સાથે બરોડા પ્રદેશોને જોડતા રેલ્વે નેટવર્કના વિસ્તરણથી વ્યવસાયને સરળતા મળી. મહારાજાની ઔદ્યોગિક વિસ્તરણમાં રુચિ ૧૮૯૩માં તેમની સરકારે હાથ ધરેલા સક્રિય સર્વેક્ષણમાં હતી. ૧૯૦૨માં, પ્રખ્યાત આઈસીએસ અધિકારી રોમેશચંદ્ર દત્ત રાજ્યમાં મહેસૂલ મંત્રી તરીકે જોડાયા.

૧૯મી સદીના અંતમાં સયાજીરાવના સીધા પ્રોત્સાહન હેઠળ બરોડા રાજ્ય ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું. રાજ્યમાં ૪૪ જેટલી જિનિંગ ફેક્ટરીઓ હતી - ૨૪ બરોડા જિલ્લામાં, ૧૨ અમરેલી જિલ્લામાં અને ૮ નવસારી જિલ્લામાં. નવસારી અને કડી સ્વદેશી વણાટ ઉદ્યોગના કેન્દ્રો હતા. ડભોઈ અને પેટલાદ તેમના પિત્તળ અને તાંબાના કામ માટે જાણીતા હતા. પાદરા, સંખેડા અને ડભોઈએ રંગકામ અને વણાટ એકમો વિકસાવ્યા હતા. સંખેડાનું રંગબેરંગી ફર્નિચર ભારત અને વિદેશમાં જાણીતું હતું. ૧૮૮૨-૧૯૦૫ દરમિયાન રાજ્યમાં કપાસ-જીનિંગ અને પ્રેસિંગ ફેક્ટરીઓ, ફ્લોર અને ચોખાની મિલો અને રંગકામ જેવા અનેક નાના ઉદ્યોગો સ્થપાયા. મહારાજાના પ્રોત્સાહનથી, બરોડા સ્થિત ઉદ્યોગસાહસિક એસ. ગોડબોલે ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મનીની મુલાકાત લીધી અને ૧૯૦૧માં બિલિમોરામાં ચોકલેટ ફેક્ટરી શરૂ કરવા માટે મશીનરી આયાત કરી. ૧૯૦૪માં બીજા એક ઉદ્યોગસાહસિકે વ્યારામાં દિવાસળીની ફેક્ટરી સ્થાપી. પેન્સિલ, સાબુ કોસ્મેટિક્સ, ખાંડ અને આયુર્વેદિક દવાઓનું ઉત્પાદન શરૂ કરવા માટે લોકોએ સહકારી મંડળીઓ બનાવી હોવાના ઉદાહરણો છે. આ અંગે ડૉ. મહેતા જણાવે છે તેમ, "આજે આ કચરો (રદ્દી માલ) લાગે છે, પરંતુ હકીકત એ છે કે ભારતીયો તે સમયે લક્ઝરી ચીજવસ્તુઓથી લઈને કાપડ, સાબુ, થર્મોમીટર, કાગળ, કાંસકો, વાળનું તેલ, મીણબત્તી અને સોય સુધીના 'ઇંગ્લેન્ડમાં બનેલા' ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ કરતા હતા! બ્રિટિશ આયાત ઘાતક વિસ્ફોટક હતી! બરોડા રાજ્યને આત્મનિર્ભર બનાવવાના સયાજીરાવના પ્રયાસોનું મૂલ્યાંકન 'સૌથી યોગ્ય વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ' (સોશિયલ ડાર્વિનિઝમ) અને 'Might is Right!' ના વાતાવરણમાં થવું જોઈએ! સયાજીરાવ પાસે રાજાશાહી શક્તિ હતી, પરંતુ તેઓ પોતાને એક સામાન્ય માણસ માનતા હતા. તેમણે સામાન્ય લોકોને સશક્ત બનાવ્યા. આર્થિક રાષ્ટ્રવાદનો તેમનો આદર્શ સર્વસમાવેશક હતો."

૧૯૦૫માં વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝન દ્વારા બંગાળના વિભાજન પછી સ્વદેશી ચળવળ (૧૯૦૫-૧૯૦૯) એ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાને વેગ આપ્યો. તેના પરિણામે ભારતીય માલનું ઉત્પાદન વધ્યું. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ જેવા ગુજરાતી રાષ્ટ્રવાદી ઉદ્યોગ સાહસિકો સાથેના તેમના પ્રારંભિક જોડાણને કારણે, મહારાજાએ સ્વદેશી ચળવળના ઘણા સમય પહેલા જ સ્વદેશી માલના ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. કાંટાવાળા અને દેસાઈ ફક્ત આર્થિક રાષ્ટ્રવાદી જ નહોતા. તેઓ મિલ માલિકો પણ હતા.

૧૯૦૮માં બરોડા રાજ્યમાંથી કોટન ટેક્સટાઇલ મિલ ખરીદનાર કાંટાવાળા. જેમ આપણે પહેલાથી જ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ, મહારાજાએ ૧૮૮૫માં રાજ્ય ઉદ્યોગ તરીકે તેની સ્થાપના કરી હતી. કાંટાવાળા બરોડા રાજ્યમાં શિક્ષણ વિભાગના અધિક્ષક હતા અને દેસાઈ ૧૮૮૬થી મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા. કાંટાવાળા, દેસાઈ અને નાના કેસના ન્યાયાધીશ ગોપાલહરિ દેશમુખે ૧૮૭૫માં અમદાવાદમાં સ્વદેશી ઉદ્યોગવર્ધક મંડળીની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થાએ ગુજરાતના વિવિધ શહેરો અને નગરોમાં સ્વદેશી વસ્તુઓના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. તેથી, મહારાજાએ દેસાઈ અને કાંટાવાળાને તેમની સેવાઓમાં જોડાવા આમંત્રણ આપ્યું, અને તેમની મદદથી તેમના રાજ્યના વિવિધ ભાગોમાં સ્વદેશી સ્ટોર્સ ખોલ્યા. રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગે લોકોને વધુ સારા કાચા માલ અને સાધનોનો ઉપયોગ કરીને ઉત્પાદન તકનીકોમાં સુધારો કરવા માટે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી. રાજ્યની નીતિથી પ્રોત્સાહિત થઈને કેટલાક ઉદ્યોગ સાહસિકોએ નવસારી પ્રાંતમાં સહકારીતાના આધારે બે ખાંડના કારખાનાઓ સ્થાપ્યા. ઔદ્યોગિક મૂડીની જરૂરિયાતને સમજીને મહારાજાએ હવે એક આધુનિક બેંક શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ સૌથી નવીન પગલું હતું અને તેને વિસ્તૃત કરવાની જરૂર છે.

બેંક ઓફ બરોડા એક નવીન સાહસ હતું. સ્વદેશી ચળવળનો લાભ લઈને મહારાજા સયાજીરાવે તેમના અધિકારીઓ, સ્વદેશી બેંકરો અને ઉદ્યોગના વડાઓ જેમ કે વિઠ્ઠલદાસ દામોદર ઠાકરસી, તુલસીદાસ કિલાચંદ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, અંબાલાલ સકરલાલ દેસાઈ અને લલ્લુભાઈ શામળદાસ સાથે મળીને 9 જુલાઈ, 1908ના રોજ રાષ્ટ્રવાદી ખાનગી સાહસ તરીકે બેંક ઓફ બરોડાની સ્થાપના કરી. તેમના ઉદ્ઘાટન ભાષણમાં સયાજીરાવે નિર્દેશ કર્યો :

"બેંક ઓફ બરોડા એક ખાનગી મર્યાદિત કંપની છે, જે 1897ના બરોડા કંપની અધિનિયમ હેઠળ નોંધાયેલ છે. તે રાજ્ય, બરોડા શાહુકારો અને બોમ્બે અને અમદાવાદના દેશભક્ત ઉદ્યોગપતિઓ વચ્ચેના ટીમવર્કનું પરિણામ છે. બેંકનો ઉદ્દેશ્ય આ રાજ્યના લોકોને તેમના ઔદ્યોગિક કાર્યોમાં મદદ કરવાનો છે."

બેંકિંગ પ્રોજેક્ટ ઘટનાઓના સંકલિત ક્રમનું પરિણામ હતું. 1906માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની તેમની મુલાકાત દરમિયાન મહારાજા બ્રાઉન યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર રાલ્ફ વ્હાઇટનેકના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. તેઓ તેમને ઘણી વાર મળ્યા અને તેમને એટલા મદદરૂપ અને કાર્યક્ષમ લાગ્યા

કે તેમણે પ્રોફેસરને રાજ્યના આર્થિક સલાહકાર તરીકે સેવા આપવા આમંત્રણ આપ્યું. તેઓ બરોડા આવ્યા. દિવાન રોમેશચંદ્ર દત્તે વ્હાઇટનેકને 'રાજ્યના ઔદ્યોગિક વિકાસ સંબંધિત બાબતોમાં નિષ્ણાત સલાહકાર' તરીકે નિયુક્ત કરવાનો આદેશ જારી કર્યો. સંભાવનાઓ ઉજ્જવળ દેખાતી હતી, પરંતુ બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટે શંકા સાથે જોયું કે આટલી ઉચ્ચ સત્તાઓ ધરાવતા અમેરિકનની હાજરી રાજ્યના હિતોને નુકસાન પહોંચાડશે. બીજા એક બ્રિટિશ અધિકારીને ડર હતો કે 'રાજ્યના રાજકીય મામલામાં કોઈ અમેરિકન દ્વારા દખલગીરી શક્ય છે.' પરંતુ મહારાજા એક ઇંચ પણ હટ્યા નહીં. તેમણે વિરોધના દાવ પર અમેરિકનને નિયુક્ત કર્યો. મહારાજા રાજકીય રીતે ખૂબ સંવેદનશીલ હતા. સયાજીરાવના વર્તનથી બ્રિટિશ સત્તાને આઘાત લાગ્યો હતો, પરંતુ તેનાથી રાષ્ટ્રીય દેશભક્તિની ભાવના જાગૃત થઈ હતી.

પ્રોફેસર વ્હાઇટનેક બરોડા રાજ્યના પ્રજાજનો સાથે ભળી ગયા, જેમાં હરિભક્તિ, શામળ બેચર અને ગોપાલરાવ મૈરાલ જેવા સ્વદેશી બેંકરોનો સમાવેશ થતો હતો. તેઓ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી બરોડામાં શરાફ, સિક્કા બદલનારા અને રાજ્ય ખજાનચી (પોતદાર) તરીકે કાર્યરત હતા. તેમણે ૧૮૮૪માં સંયુક્ત સ્ટોક કંપની તરીકે 'બરોડા પેઢી કંપની લિમિટેડ' ની સ્થાપના પણ કરી હતી, જેનો હેતુ વર્ષો જૂની શાહુકારી પ્રણાલીને આધુનિક બનાવવાનો હતો. પરંતુ અપૂરતી મૂડી અને દ્રષ્ટિકોણને કારણે આ કંપની નિષ્ફળ ગઈ. આ સમયે પ્રોફે. વ્હાઇટનેકે ડિસેમ્બર, ૧૯૦૬માં વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ વિભાગની સ્થાપના કરી. એક મહિના પછી તેમણે અગ્રણી ફાઇનાન્સર્સ અને સ્વદેશી બેંકરોની એક બેઠક બોલાવી, જેમાં હરિભક્તિના પ્રખ્યાત બેંકિંગ ગૃહના વંશજો - મગનભાઈ પુરુષોત્તમ હરિભક્તિ અને તેમના પુત્રો ડાહ્યાભાઈ, રતનલાલ અને બાપાલાલનો સમાવેશ થાય છે. મહારાજાએ આ બેઠકની અધ્યક્ષતા કરી હતી. દત્ત હાજર હતા. વિધાનસભાએ એક ઠરાવ પસાર કર્યો કે, બેંક ઓફ બરોડા રાજ્યના જરૂરી સમર્થનથી શરૂ કરવામાં આવે. 7 માર્ચ, 1908 ના રોજ, બેંકના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ અને તેના સમર્થકોમાં વ્હાઇટનેક, દત્ત, વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી, તુલસીદાસ કિલાચંદ, લલ્લુભાઈ શામળદાસ, અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને ચીમનલાલ નગીનદાસનો સમાવેશ થતો હતો. આના પરિણામે બેંક ઓફ બરોડાની સ્થાપના થઈ.

બેંક ઓફ બરોડાના પ્રણેતાઓમાં ઉદ્યોગના જાણીતા નેતાઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઉદાહરણ તરીકે, બરોડા રાજ્યના ન્યાયિક વિભાગના વડા અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ 1876માં સ્વદેશી ઉદ્યોગવર્ધક મંડળીની સ્થાપના કરી હતી. સ્વદેશી ચળવળ દરમિયાન તેમણે એક ઔદ્યોગિક પહેલ કરી અને બે સુતરાઉ કાપડ મિલો સ્થાપી. ચીમનલાલ નગીનદાસ પ્રખ્યાત સારાભાઈ પરિવારમાંથી હતા. અંબાલાલ સારાભાઈના કાકા તરીકે તેમણે ૧૮૮૦માં અમદાવાદમાં અમદાવાદ મેન્યુફેક્ચરિંગ અને કેલિકો પ્રિન્ટિંગ કંપની શરૂ કરી હતી. લલ્લુભાઈ શામળદાસ ટાટા અને વાલચંદ હીરાચંદના પ્રખ્યાત ઉદ્યોગગૃહો સાથે જોડાયેલા હતા. પાછળથી તેમણે વાલચંદ હીરાચંદ, નરોત્તમ મોરારજી અને કિલાચંદ દેવચંદ જેવા દિગ્ગજો સાથે મળીને સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની (૧૯૧૯)ની શરૂઆત કરી. આ કંપની પ્રથમ સફળ રાષ્ટ્રવાદી શિપિંગ સાહસ હતું. આ સંદર્ભે ડૉ. મહેતા નોંધે છે, "હું એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દા પર ભાર મૂકી રહ્યો છું કે બેંક ઓફ બરોડાના આયોજકો દેશભક્ત ભારતીય હતા. મારું માનવું છે કે મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના વિઝન અને બરોડા રાજ્ય અને તેના ઉચ્ચ અધિકારીઓ દત્ત અને વ્હાઇટનેકના સક્રિય સમર્થન વિના બેંક ઓફ બરોડા દિવસનો પ્રકાશ જોઈ શક્યો ન હોત. બેંકની સ્થાપના મહાન સ્વદેશી ભાવના સાથે કરવામાં આવી હતી જેનો ઉદ્દેશ્ય વિદેશી મૂડીને ભારતીય કૃષિ અને ઉદ્યોગમાં પ્રવેશવા દેવો ન જોઈએ. તેણે ૧૯૧૦માં અમદાવાદમાં અને ૧૯૧૯માં બોમ્બેમાં એક શાખા સ્થાપિત કરી. બેંકે ખેડૂતો અને કારીગરોને સરળ શરતો પર લોન પૂરી પાડી."

આમ, બરોડા શહેરમાં એક સંપૂર્ણપણે નવો ઔદ્યોગિક ઉદ્યોગ ઉભો થયો તે કોઈ અકસ્માત નહોતો. બરોડા રાજ્ય ટી. કે. ગજ્જરના પ્રોત્સાહન અને સમર્થનથી, એ. એસ. કોટિભાસ્કર અને બી. ડી. અમીને ૧૯૦૭માં ૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની અધિકૃત મૂડી સાથે એલેમ્બિક કેમિકલ વર્ક્સની સ્થાપના કરી. ગજ્જર એક વૈજ્ઞાનિક હતા જેમણે અગાઉ બરોડા આર્ટ્સ કોલેજ (૧૮૮૬-૧૮૯૦) માં રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું હતું, અને ત્યારબાદ ૧૮૯૦માં ટેકનોલોજી સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. કોટિભાસ્કરની શૈક્ષણિક કારકિર્દી તેજસ્વી રહી હતી. રસાયણશાસ્ત્રમાં પ્રથમ વર્ગમાં માસ્ટર ડિગ્રી મેળવ્યા પછી, તેમણે બોમ્બેમાં ગજ્જરની ખાનગી પ્રયોગશાળામાં કામ કર્યું હતું. બોમ્બે પ્રયોગશાળાએ સ્પિરિટનું ઉત્પાદન કર્યું હતું,

ફાર્માસ્યુટિકલ્સ, દવાઓ અને શૌચાલયની વસ્તુઓ. બી. ડી. અમીન ખેડા જિલ્લાના પાટીદાર ખેડૂત પરિવારમાંથી આવ્યા હતા. તેમણે વિજ્ઞાનમાં સ્નાતકની ડિગ્રી મેળવી હતી. અમદાવાદ અને મુંબઈ પહેલાથી જ આધુનિક કાપડ ઉદ્યોગ સ્થાપી ચૂક્યા હતા અને ૧૯૦૦ સુધીમાં

અમદાવાદ 'ભારતનું માન્ચેસ્ટર' તરીકે જાણીતું હતું. પરંતુ સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગ ઉપરાંત ભારતે બીજો કોઈ ઉદ્યોગ વિકસાવ્યો ન હતો. બીજી તરફ, આધુનિક તર્જ પર રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં રાસાયણિક ટેકનોલોજીનું જ્ઞાન ધરાવતા ઉદ્યોગસાહસિકોની જરૂર હતી. મુદ્દો એ છે કે એલેમ્બિક એક નવું ઔદ્યોગિક સાહસ હતું. એલેમ્બિકના પ્રમોટરો જાણતા હતા કે બરોડા રાજ્ય ભારતીય ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડી રહ્યું છે. તેઓએ મહારાજાનો સંપર્ક કર્યો. મહારાજા અને તેમના દિવાને પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો અને વિવિધ છૂટછાટોનું વચન આપ્યું. રાજ્યએ લગભગ મફત જમીન આપી અને રાસાયણિક ઉદ્યોગ માટે જરૂરી પાણીની સુવિધા પૂરી પાડી. ટૂંક સમયમાં એલેમ્બિકોએ આયુર્વેદિક સીરપ, અસ્થમા વિરોધી પાવડર, ટૂથપેસ્ટ અને કફ લોઝેન્જ જેવા ફાર્માસ્યુટિકલ ઉત્પાદનો શરૂ કર્યા. ત્યારબાદ એલેમ્બિક ગ્લાસ, એક એન્જિનિયરિંગ કંપની જ્યોતિ લિમિટેડ અને લિલી ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડની સ્થાપના થઈ. એલેમ્બિક કંપની આજે એક વિશાળ ઉદ્યોગ છે, પરંતુ તે રાજ્યના સમર્થનથી સાધારણ ધોરણે શરૂ કરવામાં આવી હતી.

સયાજીરાવ ગાયકવાડના સૌથી ઉત્કૃષ્ટ અને કાયમી યોગદાનમાંનું એક ૧૮૯૦માં ટેકનિકલ સંસ્થા (કલાભવન)ની સ્થાપના હતી. તે તેમના આર્થિક રાષ્ટ્રવાદથી ખૂબ પ્રેરિત હતી. તે એવા સમયે સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી જ્યારે શાહી સત્તા માળખા હેઠળ ભારતીય કૃષિ અને હસ્તકલા ઉદ્યોગ સંપૂર્ણપણે બરબાદ થઈ ગયો હતો. આ સમયે પ્રોફેસર ટી. કે. ગજ્જરની મદદથી, સયાજીરાવે આ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. કલા ભવન શાસક અને વૈજ્ઞાનિક વચ્ચેના સહયોગનું પરિણામ હતું. તે ભારતના વસાહતી ઇતિહાસના સૌથી મહત્વપૂર્ણ તબક્કા દરમિયાન ઉત્પાદનના પરંપરાગત સ્વરૂપોથી ફેક્ટરી સિસ્ટમમાં સંક્રમણનું પ્રતીક હતું.

૧૮૮૦ના દાયકામાં જ્યારે પ્રોફેસર ટી. કે. ગજ્જરે કલાભવન સ્થાપિત કરવાના પ્રયાસો કર્યા ત્યારે ભારતમાં બહુ ઓછી પોલિટેકનિક શાળાઓ હતી. હાલના શિક્ષણમાં સામાન્ય અને સાહિત્યિક શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. દેશમાં માત્ર થોડી વિજ્ઞાન કૉલેજો અસ્તિત્વમાં હતી, ટેકનિકલ શાળાઓ ઓછી હતી. વસાહતી સરકારે પોતાના વલણનો બચાવ કરતા દલીલ કરી હતી કે ટેકનિકલ શાળાઓ અને કોલેજો ભારત જેવા ઔદ્યોગિક રીતે પછાત દેશ માટે સંબંધિત નથી અને ઉદ્યોગ ટેકનિકલ જ્ઞાન પહેલા હોવો જોઈએ.

મહારાજાએ ૧૮૮૬માં ગજ્જરને બરોડા કોલેજમાં રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે નિયુક્ત કર્યા હતા. ગજ્જરે સયાજીરાવ સાથે સંબંધ વિકસાવ્યો હતો અને તેમને પોલિટેકનિક સ્કૂલ સ્થાપવા વિનંતી કરી હતી, કારણ કે તે કારીગર જાતિના મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષિત કરશે. મહારાજાએ પ્રોફેસરને આ પ્રોજેક્ટ સાથે આગળ વધવા કહ્યું. રાજ્યના સમર્થનથી ગજ્જરે રંગકામ અને છાપકામ સહિત સ્વદેશી ઉદ્યોગનો અભ્યાસ કરવા માટે રાજ્યના વિવિધ ભાગોમાં વ્યાપક પ્રવાસો કર્યા. આના પરિણામે એપ્રિલ, ૧૮૯૦માં કલા ભવનની સ્થાપના થઈ. ગજ્જર તેના આચાર્ય હતા. ફેકલ્ટીમાં જર્મન પ્રોફેસર ડૉ. એહરહાર્ટનો સમાવેશ થતો હતો જેઓ રાસાયણિક ટેકનોલોજી શીખવતા હતા. કલાભવનને સાત શાળાઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું હતું :

1. School of Art to drawing, modeling and sculpture
2. School of Architecture
3. School of Mechanical Technology
4. School of Chemical Technology
5. School of Pedagogy
6. School of Agriculture and Practical School

કલાભવનમાં ત્રણ વર્ષનો ડિપ્લોમા કોર્સ હતો. ટૂંકા ગાળાના પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમોની પણ જોગવાઈ હતી.

કલાભવનમાં જોડાનારા વિદ્યાર્થીઓ મોટાભાગે કારીગર જાતિના હતા. તેઓ અંગ્રેજી ભાષા જાણતા ન હોવાથી, ગજ્જરે સ્થાનિક ભાષામાં શૈક્ષણિક યોજના ઘડી હતી. સયાજીરાવ પોતે માનતા હતા કે કલાભવનમાં સ્થાનિક ભાષાઓ, એટલે કે ગુજરાતી અને મરાઠીમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેમની માન્યતા એ વિચાર પર આધારિત હતી કે આસપાસના ગ્રામીણ વિસ્તારોના મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓને કલાભવનમાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે. આના પરિણામે સયાજી જ્ઞાન મંજુષા પ્રોજેક્ટ શરૂ થયો. ગજ્જરે અંગ્રેજી કૃતિઓનું મરાઠી અને ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવા માટે નિષ્ણાતોની નિમણૂક કરી. ૧૮૯૨ના અંત સુધીમાં, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગ

અને કેમિકલ એન્જિનિયરિંગ પરના પુસ્તકો પ્રકાશન માટે તૈયાર થઈ ગયા. ૧૮૯૪ સુધીમાં, કૃષિ, વ્યવહારુ રસાયણશાસ્ત્ર, મિકેનિક્સ અને સ્ટીમ પરના કાર્યો પ્રકાશિત થયા. વિદ્યાર્થીઓને વર્કશોપમાં વ્યવહારુ તાલીમ મળી. ગજ્જરે ૧૮૯૪માં "રસ - રંગ રહસ્ય" નામનું એક વૈજ્ઞાનિક જર્નલ પણ શરૂ કર્યું. ૧૮૯૪માં દસમી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ આલ્ફ્રેડ વેબે અવલોકન કર્યું : "ભારતમાં મને થોડા દિવસો પહેલા બરોડાની પ્રશંસનીય ટેકનિકલ સ્કૂલની મુલાકાત કરતાં ભાગ્યે જ કોઈએ વધુ આનંદ આપ્યો. આયર્લેન્ડમાં આપણી પાસે તેમની સમાન કંઈ નથી. આ સંસ્થા તેની વિભાવના અને કાર્યક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણપણે વ્યવહારુ છે." મુંબઈના જાહેર સૂચના નિયામક ચેસ્ટફિલ્ડે તેમના સત્તાવાર કાર્યપત્રોમાં અવલોકન કરીને સમાન લાગણીઓ વ્યક્ત કરી હતી કે કલાભવન 'ભારતમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવાનું વચન આપે છે. કલાભવને માર્ચ, ૧૮૯૫માં ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનનું આયોજન કર્યું હતું. આનાથી બહોળો પ્રચાર થયો કારણ કે બરોડા શહેરના રહેવાસીઓ અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકોએ પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી. પછીના વર્ષે રાજ્યએ પાટણ, વસો, પેટલાદ અને કાઠોરમાં જિલ્લા ઔદ્યોગિક શાળાઓની સ્થાપના કરી.

કલાભવનના પ્રમાણપત્ર અને ડિપ્લોમા ધારકોએ તેમના સામાન્ય ઘર-આધારિત ખાનગી સાહસો સ્થાપ્યા. ઘણાને નોકરીઓ મળી. સત્તાવાર સૂત્રો જણાવે છે કે, કલાભવનમાંથી નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓને અમદાવાદ, બોમ્બે, કલકત્તા, કાનપુર અને રાંચી ખાતેના ઔદ્યોગિક મથકોમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૧૬-૧૭ના વર્ષ માટે બરોડા આર્થિક વિકાસ અહેવાલમાં જણાવાયું છે :

"તેના કારકિર્દીના છેલ્લા પચીસ વર્ષો દરમિયાન, કલાભવને વિવિધ કલા અને ઉદ્યોગોમાં સંપૂર્ણ તાલીમ પામેલા લગભગ ૧૨૦૦ ડિપ્લોમા ધારકો મોકલ્યા છે. તેણે ભારતના વિવિધ ભાગોમાં મોટી સંખ્યામાં મિકેનિકલ એન્જિનિયરો, રંગ કરનારા, વણકર અને કેલિકો પ્રિન્ટરો પૂરા પાડ્યા છે."

કલાભવને બીજી દિશામાં નવા ધોરણો સ્થાપિત કર્યા. સોસાયટી ફોર ધ પ્રિઝર્વેશન ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ, લંડને કલાભવનને ૧૮૯૫માં વસાહતી પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા આમંત્રણ આપ્યું. ગજ્જરની ભલામણ પર બરોડા સરકારે કલાભવનના બે મિસ્ત્રીઓ, લલ્લુભાઈ મનસુખરામ અને ભાઈચંદ ઘેલાભાઈને લંડન મોકલ્યા. તેઓ અંગ્રેજી ભાષાથી સંપૂર્ણપણે અજાણ હતા, પરંતુ તેમના પ્રદર્શનોએ મુલાકાતીઓની એટલી પ્રશંસા મેળવી કે તેમને ગોલ્ડ મેડલ મળ્યા. આ એક નવું પગલું હતું.

ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગના સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિત્વ દાદાસાહેબ ફાળકે (૧૮૭૦-૧૯૪૪) એ ૧૮૯૧-૯૩માં કલાભવનમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે ફોટોગ્રાફી, મિકેનિકલ ડ્રોઇંગ, પેઇન્ટિંગ અને પ્રિન્ટિંગનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યારે આચાર્ય ગજ્જરે ફાળકેનો ફિલ્મ નિર્માણ પ્રત્યેનો ઝુકાવ જોયો, ત્યારે તેમણે જર્મનીથી મૂવી કેમેરા આયાત કર્યો. જરૂરી તાલીમ મેળવ્યા પછી દાદાસાહેબ ફાળકે બોમ્બે ગયા જ્યાં તેમણે ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગનો પાયો નાખ્યો. તેમણે ૧૩ એપ્રિલ, ૧૯૧૩ના રોજ બોમ્બેના કોરોનેશન થિયેટરમાં તેમના ગુરુ પ્રોફેસર ટી. કે. ગજ્જરની હાજરીમાં ફિલ્મ 'રાજા હરિશ્ચંદ્ર' પ્રદર્શિત કરી! દાદાસાહેબ ફાળકે પુરસ્કાર ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગનો સૌથી પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર છે. દાદાસાહેબ વારંવાર તેમના જીવનના રચનાત્મક વર્ષોમાં કલાભવનના યોગદાનને યાદ કરતા. બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદના સૌથી નિરાશાજનક સમયગાળા દરમિયાન કલાભવને આધુનિક ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના વિકાસ માટે એક વાસ્તવિક અર્થમાં શૈક્ષણિક માળખાનું નિર્માણ કર્યું હતું. કલાભવન મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને પ્રોફેસર ટી. કે. ગજ્જરની આર્થિક દેશભક્તિ અને વ્યવહારુ કલ્પનાનું પરિણામ હતું તેમ પ્રોફેસર મકરંદ મહેતા જણાવે છે.

ઉપરોક્ત સમગ્ર બાબતોને જોતાં કેટલીક અગત્યની બાબતો આ મુજબ તારવી શકાય :

એક તો, મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે રાષ્ટ્ર પ્રથમની ભાવનાનાં દર્શન કરાવતી નીતિ અનુસરી હતી. તેમના સમયમાં ભારતનું મોટા ભાગનું ધન વિદેશ જઈ રહ્યું તું તો બીજી બાજુ તેઓએ વિદેશી વ્યક્તિઓના જ્ઞાનનો લાભ લઇ ભારતીય પ્રજાજનોના હીતમાં મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લીધા હતા. જો દેશનું અર્થતંત્ર સ્થિર હશે તો લોકોની સુખાકારી આપોઆપ વધશે જ તે બાબતથી તેઓ સારી રીતે વાકેફ હતા. શરાફ, બેંકની સ્થાપના, ટેકનોલજીના ક્ષેત્રે નવીન ફેકટરીઓ તેમજ અભ્યાસક્રમો વિશેનો વિચાર ૨૦મી સદીના આરંભમાં આવવો (એ પણ ગુલામ ભારતમાં !!) એ બાબત સયાજીરાવની દીર્ઘદ્રષ્ટિ સાબિત કરી આપે છે. પોતાની સાથે આર્થિક ક્ષેત્રે અગ્રેસર લેખકો અને વિચારકો હોય તેમજ આવા લેખકોના ગ્રંથો વાંચીને તેનો અમલ પણ કરવો તે બાબત એક મહાન શાસકની ઓળખ આપે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો મહારાજા સયાજીરાવ

ગાયકવાડ સાચા અર્થમાં દીર્ઘદ્રષ્ટા અને યુગપ્રવર્તક હતા. વધુમાં આર્થિક ઈતિહાસ પર સંશોધન કરવા ઇચ્છતા સંશોધકોએ ઈતિહાસકાર મકરંદ મહેતા દ્વારા લખાયેલ અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો અચૂક અભ્યાસ કરવો રહ્યો.

સંદર્ભસૂચિ :

૧. તા.૧૧ માર્ચ, ૨૦૧૮ ના રોજ લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ, વડોદરામાં પ્રોફસર ડૉ. મકરંદ મહેતાએ "Economic Nationalism of Maharaja Sayajirao Gaekwad" શીર્ષકથી આપેલ વ્યાખ્યાન. સદર વ્યાખ્યાન મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સ્મારક ટ્રસ્ટ, વડોદરા દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨. મકરંદ મહેતા, સાંસ્થાનિક ભારતનો આર્થિક ઈતિહાસ, યુનિવર્સીટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ તૃતીય આવૃત્તિ, ૨૦૧૫

૩. NewsViews Official યુટ્યુબ ચેનલ પરના "Interview with Renowned Historian Makrand Mehta" શીર્ષકથી અપલોડ કરેલ ઈન્ટરવ્યુમાંથી.